

Neo-marxistische visies op de economische functie van de militaire uitgaven en het militair-industriële complex

drs. H. W. Wenders

luitenant-kolonel der genie

In de discussie over de mogelijkheid en consequenties van een algehele of gedeeltelijke ontwapening wordt, behalve op de politieke en militaire factoren van deze problematiek, veel nadruk gelegd op de onmiskenbaar belangrijke economische aspecten hiervan. Daarbij wordt primair gedacht aan de economische gevolgen voor diegenen die aan de bewapening hun positie en inkomen te danken hebben, i.c. het personeel dat werkzaam is bij het militaire apparaat en de bewapenings-industrie, of wiens werkkring op de een of andere wijze daarvan afhankelijk is. Doorgaans wordt daarbij ervan uitgegaan dat het bij of ten behoeve van het militaire apparaat werkende personeel in belangrijke mate kan worden ingeschakeld bij de uitbreiding van de produktie in de particuliere sector en voor niet-militaire overheidstaken. In deze gedachtengang wordt niet ontkend dat een gehele of gedeeltelijke ontwapening voor bepaalde bedrijfstakken negatieve consequenties zal hebben. Een voor ieder land aan de heersende economische situatie aangepast pakket, tijdig voor-

De plaats van het militaire apparaat en de daarop gerichte industrie in het economische bestel van een land of groep van landen is reeds door verscheidene schrijvers besproken. Sommige auteurs belichten de negatieve kanten, anderen pleiten voor een meer positieve waardering. Zowel aan de onder- als aan de overschatting van de economische aspecten blijkt veelal een specifieke maatschappijvisie ten grondslag te liggen. In nevenstaande beschouwing analyseert de schrijver een aantal van die visies, en wel die van de neo-marxisten, die hij op een reeks van punten rationeel weet te weerleggen; op andere punten geeft hij blijk hun mening ten dele te kunnen onderschrijven. Voor wie het daarin met hem oneens mocht zijn, staat — als gebruikelijk — de rubriek „Meningen van anderen” open.

Hoofddred.

bereide tegenmaatregelen en een zekere geleidelijkheid in het ontwapeningsproces, zullen echter ertoe leiden dat ontwapening in haar algemeenheid geen nadelige economische gevolgen heeft. Aangezien vrijgekomen produktiefactoren voor andere doeleinden kunnen worden gebruikt, zal ontwapening in feite economische vooruitgang betekenen [1].

Het uitgangspunt waarop deze benadering is gebaseerd is, dat de economische ontwikkeling primair wordt bepaald door de gesommeerde vraag van de particuliere en de overheidssector. De aard van de overheidsuitgaven is in deze gedachtengang minder relevant. Deze visie houdt in dat een onderlinge substitutie van niet-militaire overheidsuitgaven en defensieuitgaven geen specifieke macro-economische consequenties heeft. Overheidsuitgaven voor civiele voorzieningen kunnen de militaire uitgaven vervangen zonder structurele macro-economische gevolgen.

Tegengesteld aan de hierboven geschetste benadering is de — op neo-marxistische theorieën gebaseerde — opvatting dat de militaire uitgaven in het economische proces van het laatkapitalisme een essentiële functie vervullen. Ontwapening is binnen het kapitalistische systeem als gevolg van aan het systeem inherente factoren niet mogelijk. Deze theorieën trachten daarmee de hoge militaire uitgaven en de permanente bewapeningswedloop te verklaren uit een analyse van het kapitalistische systeem als geheel. In dit kapitalistische systeem vervult de bewapening twee belangrijke functies: zij dient als instrument voor de politiek en als stabilisator van het economische systeem. De militaire uitgaven zijn een bewust gehanteerd middel om conjuncturele verstoringen te vermijden of te beperken en de economische groei te continueren. Deze theorieën trachten in dit kader tevens een antwoord te geven op de vraag hoe uit macro-economisch gezichtspunt het militair-industriële complex (de politieke, militaire en industriële verstrengeling van groepen wier belangen convergeren op de militaire uitgaven) voortkomt

uit de rol die het militaire apparaat en de wapen-industrie in het laatkapitalisme spelen.

Het is evident dat in deze benaderingswijze de repercussies van een gehele of gedeeltelijke ontwapening een belangrijke verklaringsgrond vormen. Het feit dat na de Tweede Wereldoorlog de militaire uitgaven op een hoog peil zijn gehouden en diverse westerse industriële landen zijn geconfronteerd met een vaak chronische werkloosheid en een tendens tot overproductie, vormen een voedingsbodem voor de bovengeschetste visie.

Dit artikel handelt over de macro-economische functie van de militaire uitgaven in de westerse industriële landen. Meer in het bijzonder wordt getracht na te gaan of en in hoeverre de stelling juist is, dat in de westerse industriële landen de militaire uitgaven uit macro-economisch gezichtspunt een noodzakelijke voorwaarde in het economische systeem vormen.

Ten einde de weergegeven stelling te toetsen, zullen de belangrijkste neo-marxistische theorieën met betrekking tot de macro-economische functie van de militaire uitgaven in het laatkapitalisme worden weergegeven. De veronderstelde functie zal vervolgens in de vorm van enkele hypothesen worden uitgewerkt. Daarna zal een poging worden gedaan deze hypothesen aan de hand van groten-deels empirische gegevens te toetsen.

Het onderzoekveld beperkt zich tot de westerse, hoog-geïndustrialiseerde landen. Kenmerkend voor deze laatkapitalistische landen is dat zij in een stadium van ontwikkeling verkeren waarin in de particuliere sector in belangrijke mate monopolievorming plaatsvindt en de overheid op grote schaal in het economische proces intervenieert.

Neo-marxistische theorie van Mandel

In zijn recente boek „Der Spätkapitalismus” [2] tracht de neo-marxist Mandel de functie van de militaire uitgaven en de permanente bewapeningswedloop te verklaren uit de wijze waarop in het kapitalistische systeem de produktie maatschappelijk is georganiseerd (de economische orde). De aanwezigheid van niet-gebruikte produktiecapaciteit is in de marxistische visie het centrale probleem in de (laat)kapitalistische landen. Gezien de rol die de permanente groei van de militaire sector daarbij speelt, vormt deze sector daarmee een structureel aspect van het laatkapitalisme.

Bij het analyseren van het korte- en lange-termijneffect van de militaire uitgaven neemt het marxistische begrip *reproductie* in de benadering van

Mandel een centrale plaats in. Volgens Marx wordt het grootste deel van de produktie gebruikt om te reproduceren, dat wil zeggen om de produktiefactoren van de twee basissectoren van de economie, namelijk de sector die de produktiemiddelen maakt en de sector die de consumptiegoederen produceert, in stand te houden. Het merendeel van de consumptiegoederen reproduceert arbeidskracht, hetgeen inhoudt dat de arbeiders de beschikking krijgen over consumptiegoederen, zodat zij in staat zijn arbeidsprestaties in de vereiste omvang te leveren en te blijven leveren. De produktie in de produktiemiddelensector reproduceert kapitaalgoederen, nl. machines, grondstoffen, gebouwen, enz.

Evenals voor de produktiemiddelen- en consumptiegoederensector, zijn voor het militaire apparaat en de wapenindustrie (in de benadering van Mandel de derde sector van de economie) arbeidskrachten en kapitaalgoederen nodig. Zolang er niet-gebruikte kapitaalgoederen en arbeidskrachten beschikbaar zijn, kunnen de militaire uitgaven leiden tot economische groei in de twee basissectoren. Voor de instandhouding van het militaire apparaat zijn namelijk arbeidskrachten, machines en grondstoffen nodig. Door de hieruit voortvloeiende uitbetaling van lonen wordt koopkracht gecreëerd waarmee extra consumptiegoederen worden gekocht. Als gevolg hiervan wordt een cumulatief proces van economische expansie in gang gezet.

In tegenstelling tot de twee basissectoren in het economische systeem, die namelijk producten voortbrengen waarmee de produktiefactoren in stand worden gehouden, leveren het militaire apparaat en de wapenindustrie echter geen bijdrage aan het reproductieproces. De militaire uitgaven leiden, door het scheppen van koopkracht, op korte termijn tot een hogere produktie in alle sectoren en daarmee tot een vergroting van de meerwaarde¹, maar zij leveren geen directe bijdrage tot de uitbreiding van de produktiecapaciteit en de toeneming van de produktie.

Het belangrijkste macro-economische effect van de militaire uitgaven wordt nu gevormd door de toeneming van de winsten bij de bedrijven die militaire goederen produceren of diensten verlenen. Deze — buiten het eigenlijke reproductieproces om verkregen — winsten kunnen op verschillende wijzen worden aangewend. Wanneer deze

¹ Meerwaarde: de geldswaarde van het maatschappelijk meerprodukt, d.w.z. de produktie voortgebracht door de factor arbeid die niet voor de instandhouding daarvan wordt verricht. Onder bepaalde voorwaarden is de meerwaarde gelijk aan de totale winst.

extra winsten uitsluitend in de wapenindustrie worden geïnvesteerd, zal de economische groei vroeg of laat zijn grens bereiken. Deze groei zal worden voortgezet tot het moment waarop de aanwezige niet-gebruikte arbeidskrachten en produktiemiddelen door de wapenindustrie zijn geabsorbeerd. In de westerse industriële landen wordt echter sinds de Tweede Wereldoorlog een gedeelte van de door de wapenproductie mogelijk gemaakte winsten in de basissectoren geïnvesteerd, zodat een continuering van de economische groei mogelijk blijft.

In de laatkapitalistische landen is daarmee sinds de Tweede Wereldoorlog de permanente groei van de militaire uitgaven en de wapenindustrie een structureel verschijnsel geworden. Een deel van de beschikbare produktiefactoren functioneert niet meer in het reproductieproces. Onproductieve uitgaven zijn noodzakelijk om — via het creëren van koopkracht — extra winsten te realiseren. Doordat in belangrijke mate wordt geproduceerd zonder de produktiecapaciteit direct te vergroten, wordt in de industriële landen een *verspillingssector* geïntroduceerd. Deze, door de overheid gefinancierde, verspillingsector wordt in het laatkapitalisme bewust gehanteerd om de effecten van economische crises te kunnen temperen en stagnatie te voorkomen.

Mandel geeft eveneens een verklaring voor het feit dat in het laatkapitalisme het militaire apparaat en de wapenindustrie bij uitstek de functie van verspillingsector vervullen. Hij leidt dit af uit de omstandigheid dat de bewapeningssector — in tegenstelling tot de particuliere sector of de niet-militaire overheidssector — verhoudingsgewijs gunstige investeringsmogelijkheden voor vrijgekomen fondsen schept. Het overhevelen van de voor militaire doeleinden vereiste personele en materiële hulpbronnen naar de particuliere sector of de niet-militaire overheidssector, is zijns inziens slechts zeer beperkt mogelijk.

Uitbreiding van de consumptiegoederensector zou tot verhoging van de produktie in deze sector leiden. Ten einde de geproduceerde goederen te kunnen kopen zullen de reële lonen moeten stijgen, hetgeen tot gevolg heeft dat de winstvoet in de bedrijven daalt. Indien de winstoverschotten uitsluitend in de eerste basissector, die van de produktiemiddelen, worden geïnvesteerd, zal de overcapaciteit alleen nog maar toenemen. Een economische crisis of stagnatie zal het gevolg zijn.

De uitbreiding van de niet-militaire overheidssector is — eveneens als gevolg van de kapitalistische produktiewijze — slechts in zeer beperkte mate

mogelijk. Indien collectief meer voorzieningen op het gebied van onderwijs, nationale gezondheidszorg, huisvesting en openbaar vervoer ter beschikking worden gesteld, dan stijgt daardoor dat deel van het nationale inkomen dat voor de factor arbeidskrachten (de inkomensquote) wordt gebruikt en daalt de meerwaarde. Een neiging tot vertraagde kapitaalaccumulatie en relatieve stagnatie zal waarneembaar zijn.

De militaire uitgaven en de bewapeningsindustrie werken stabiliserend op de steeds terugkerende crises in het laatkapitalisme. De voortdurende dreiging van overproduktie wordt tegengegaan door een groot deel van de produktie onafhankelijk te maken van de consumptie van de bevolking.

Visie van Baran en Sweezy

Een eveneens op de marxistische theorie gebaseerde benadering van de functie van de militaire uitgaven in de laatkapitalistische landen is weergegeven in het door *Baran* en *Sweezy* geschreven boek „Monopoly capital” [3]. Naar de mening van deze auteurs zijn de militaire uitgaven noodzakelijk om het functioneren van het economische systeem van de industriële landen mogelijk te maken. Centraal in hun benadering staan de begrippen *surplus* en de *absorptie* van dit surplus.

Als gevolg van het feit dat de structuur van het kapitalisme fundamenteel is gewijzigd sinds Marx zijn theorieën formuleerde (onder meer door het ontstaan van grote concerns en de daarmee gepaard gaande monopolioïde marktform), vervangen zij de marxistische wet van de voortschrijdende daling van de gemiddelde winstvoet door die van het stijgende surplus. Het begrip surplus duidt het verschil aan tussen de waarde van de totale produktie van een samenleving en de maatschappelijk noodzakelijke kosten daarvan. Dit surplus neemt in het kapitalistische stelsel steeds toe. De monopolioïde marktform verschaft de grote concerns de mogelijkheid de prijzen, de produktieomvang en de aard en omvang van de investeringen te beheersen en daarmee de winst(marge) te bepalen.

Naarmate het nationale produkt groeit zullen de winsten toenemen. Het voortdurend herinvesteren van de groeiende winsten heeft tot gevolg dat de produktiecapaciteit sneller toeneemt dan de produktie. De kapitalistische produktiewijze leidt tot een groei van het nationale produkt — en daarmee gepaard gaande tot een tendentiële stijging van het surplus — zonder tegelijkertijd een ingebouwd mechanisme te verschaffen dat dit surplus

absorbeert. Hierbij dient te worden bedacht dat pas van absorptie van het surplus kan worden gesproken nadat de vervangingsinvesteringen (op basis van vrijgekomen afschrijvingsfondsen) zijn gerealiseerd. Er ontstaat een groeiend investeringszoekend fonds dat de normale (her)investeringsmogelijkheden in steeds grotere mate overtreft. Daar de consumptie achterblijft bij de voor het doen van investeringen en het maken van winst noodzakelijke vraag, ontstaan er afzetproblemen. Naarmate de bezettingsgraad van de kapitaalgoederen geringer wordt, zullen de winsten dalen.

Het zonder meer herinvesteren van het surplus in de particuliere sector biedt onvoldoende mogelijkheden. Slechts exogene oplossingen kunnen leiden tot een absorptie van het surplus. Deze absorptie vindt in de kapitalistische landen plaats via:

- verkoopbevordering;
- overheidsuitgaven, in het bijzonder militaire uitgaven.

Verkoopbevordering impliceert het creëren van vraag, zelfs voor goederen die maatschappelijk geen nut hebben. Deze gedachte loopt parallel aan die van *Galbraith*. De planning van de produktie vereist een vaste afzet tegen stabiele winstgevendende prijzen. Ten einde zich van een vaste afzet te verzekeren is beïnvloeding van de vraag van de consument door de grote ondernemingen noodzakelijk [4].

Militaire uitgaven hebben de belangrijke functie winstoverschotten uit de particuliere sector te absorberen. De functie van de militaire uitgaven is een gedeelte van de door structurele crises van het laatkapitalisme aanwezige winstoverschotten, die onvoldoende rendement in particuliere investeringen opleveren, rendabel te maken en daarmee de omvang van de onvermijdelijke economische crises te voorkomen of te beperken.

Onmogelijkheid van conversie

Beide in beschouwing genomen marxistische benaderingen signaleren de noodzaak van een door de overheid gefinancierde verspillingssector in het laatkapitalistische systeem. De militaire uitgaven vervullen hierbij de functie van de uit macro-economisch gezichtspunt noodzakelijke verspilling. Mandel toont de noodzaak van een verspillingssector aan uit het reproductieproces, Baran en Sweezy doen dat uit het groeiende economische surplus dat in de particuliere sector geen investeringsmogelijkheden vindt.

In beide theorieën wordt de mogelijkheid van *conversie*, van overheveling van militaire uitgaven

naar de niet-militaire overheidssector als nauwelijks realiseerbaar gezien. De argumenten hiervoor zijn bij Mandel zuiver marxistisch. Uitbreiding van de civiele overheidssector zou leiden tot een verhoging van de levensstandaard van de arbeiders waardoor de factor arbeid in waarde stijgt. Het gevolg hiervan zal zijn dat de meerwaarde daalt, hetgeen onaanvaardbaar is in het kapitalistische systeem. Baran en Sweezy wijzen eveneens op de mogelijkheid van conversie, maar stellen dat politieke krachten — met name het militair-industriële complex — deze niet toelaten. In hun ogen is de onmogelijkheid van conversie niet een economisch, maar een politiek probleem. Beide argumentaties zijn onbevredigend en ten dele tegenstrijdig.

Reich, wiens ideeën parallel lopen aan die van Baran en Sweezy, gaat dieper in op de alternatieve allocatie van middelen in de overheidssector [5]. Hij verwerpt de stelling dat bij het stimuleren van de economie iedere vorm van uitbreiding van de totale vraag dezelfde functie vervult, met andere woorden dat de samenstelling van de totale vraag weinig relevant zou zijn. De grote voordelen verbonden aan het hanteren van het militaire apparaat als verspillingssector geeft Reich als volgt weer.

a. De militaire uitgaven betreffen bestedingen die als aanvulling op de particuliere investeringen en consumptie fungeren en treden daardoor vrijwel niet in concurrentie hiermee, zoals dat wel het geval is bij de meeste niet-militaire overheidsuitgaven (bv. woningbouwsubsidie, vervoersfaciliteiten). Er is dan ook geen belangengroep die — uit economische overwegingen — tegen een hoog defensiebudget in verzet komt.

b. Bij de bewapening is een snelle, geprogrammeerde veroudering mogelijk. De ideologie van de koude oorlog verschaft een rechtvaardiging voor de behoefte aan steeds meer geavanceerde wapensystemen. Deze snelle veroudering leidt ertoe dat bij wapensystemen veelal sprake is van een eenmalige produktie; kapitaalvernietiging vindt snel plaats.

c. De verspilling manifesteert zich niet in die mate als andere overheidsverspillingen zouden doen, aangezien het grote publiek niet direct wordt geconfronteerd met de doorstroming van wapensystemen binnen het militaire apparaat.

Bij de niet-militaire collectieve voorzieningen gelden de bovengeschetste argumenten niet of in mindere mate. Sociale voorzieningen, in de omvang als de defensie-uitgaven, zijn — aldus Reich

— als verspillingselement geen reëel substituut, omdat de investeringen ten behoeve van deze voorzieningen minder snel verouderen en de mate van potentiële verspilling geringer is, daar in deze sector snel een verzadiging optreedt (bv. op het gebied van vervoers- en geneeskundige voorzieningen). Voorts wordt door deze voorzieningen de kapitalistische produktiewijze nadelig beïnvloed, daar deze voorzieningen in concurrentie treden met de particuliere belangen (collectieve woningbouw-, vervoers- en onderwijsvoorzieningen versus overeenkomstige voorzieningen in de particuliere sector). Reich concludeert dan ook:

A capitalist economy with inadequate aggregate demand is much more likely to turn to military than to social spending because the former is more consistent with private profit and the social relations of production under capitalism.

Met betrekking tot de noodzaak van het hanteren van een verspillingsproduktie in het kapitalistische systeem, treffen wij sterk verwante ideeën aan bij Galbraith. Ten aanzien van de aard van het verste macro-economische verspillingselement geeft hij echter blijk van een meer genuanceerde visie.

Galbraith wijst erop dat de militaire uitgaven niet de enige mogelijkheid zijn om de totale vraag hoog te houden. Zijns inziens kunnen voor dit doel ook andere, meer sympathieke, vormen van verspilling worden gebruikt. Hieraan dient echter de voorwaarde te worden gesteld dat deze substitutie betrekking heeft op technologisch vergelijkbare, dat wil zeggen gecompliceerde projecten zoals het ruimte- of oceanonderzoek [6]. Ook bij andere gelegenheid beklemtoonde hij dat conversie mogelijk is en in de Verenigde Staten zelfs zeer urgent. Een overheveling van voor militaire doeleinden bestemde gelden naar de sector van de sociale voorzieningen vormt een *politiek* probleem. Het is een probleem van de maatschappelijke prioriteitenstelling [7].

Evaluatie

In het licht van de eerder geschetste neo-marxistische theorieën zouden de volgende vragen kunnen worden gesteld. In hoeverre zijn de militaire uitgaven uit macro-economisch gezichtspunt een noodzakelijke voorwaarde voor het functioneren van het laatkapitalistische systeem? Is, naarmate een land een hoger materieel welvaartspeil heeft bereikt en in die zin „kapitalistischer” is, de omvang van de militaire uitgaven groter? Voorkomt

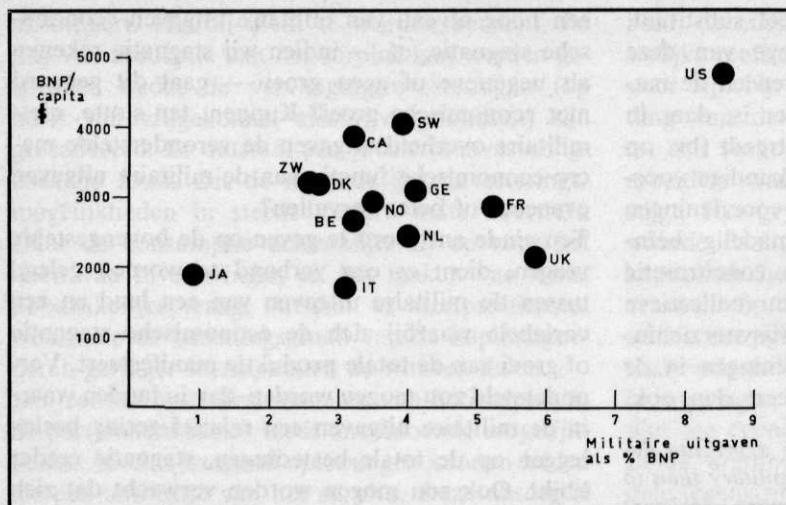
een hoog niveau van militaire uitgaven economische stagnatie, of — indien wij stagnatie rekenen als negatieve of geen groei — gaat dit gepaard met economische groei? Kunnen, ten slotte, niet-militaire overheidsuitgaven de veronderstelde macro-economische functie van de militaire uitgaven eveneens of beter vervullen?

Ten einde antwoord te geven op de bovengestelde vragen, dient er een verband te worden gelegd tussen de militaire uitgaven van een land en een variabele waarbij zich de economische stagnatie of groei van de totale produktie manifesteert. Verondersteld zou mogen worden dat in landen waarin de militaire uitgaven een relatief gering beslag leggen op de totale bestedingen, stagnatie eerder blijkt. Ook zou mogen worden verwacht dat zich in de landen waar de niet-militaire overheidsuitgaven een verhoudingsgewijs groot deel van de nationale produktie betreffen, eerder de neiging manifesteert van geen of een geringere mate van groei. Naarmate een land een hoger welvaartspeil heeft bereikt en daarmee in sterkere mate met de effecten van (over)verzadiging en het probleem van de surplusabsorptie wordt geconfronteerd, zou het een relatief groter deel van de overheidsuitgaven aan de defensie dienen te besteden.

Als maatstaf voor economische groei, respectievelijk stagnatie, kan de reële groeivoet van het bruto nationaal produkt worden gebruikt. Hoewel de beperktheid van het hanteren van deze maatstaf voor economische groei en stagnatie wordt onderkend, kan hij — mede omdat bij het onderhavige onderzoek de verbanden tussen landen met verschillende niveaus van economische ontwikkeling worden weergegeven — voldoende bruikbaar zijn om enkele conclusies te trekken. Ten einde de invloed van de bevolkingsgroei op het nationaal produkt te elimineren wordt in het vervolg de reële groei van het bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking gehanteerd. Als maatstaf voor de militaire uitgaven van de verschillende landen is de omvang van deze uitgaven als een percentage van het bruto nationaal produkt gekozen.

Aan de hand van een veronderstelde relatie tussen de hoogte van de militaire, respectievelijk niet-militaire overheidsuitgaven en de economische groei zouden op basis van de behandelde neo-marxistische theorieën de volgende *hypothesen* kunnen worden geformuleerd.

1. Er bestaat een positieve relatie tussen het materiële welvaartspeil van een land en de hoogte van de militaire uitgaven.

Afb. 1 Relatie tussen bruto nationaal produkt per hoofd in US dollars (1970) en militaire uitgaven (periode 1960-1971)

(Bron: National accounts of OECD countries (1972)18. SIPRI Yearbook (1974) app. 8C)

BE België, CA Canada, DK Denemarken, FR Frankrijk, GE Bondsrepubliek Duitsland, IT Italië, JA Japan, NL Nederland, NO Noorwegen, SW Zweden, UK Verenigd Koninkrijk, US Verenigde Staten, ZW Zwitserland

2. Tussen de omvang van de defensie-uitgaven en de gemiddelde groei van de economie bestaat een positief verband.

3. Substitutie van militaire uitgaven door niet-militaire overheidsbestedingen zal resulteren in een neiging tot een (relatief gezien) geringere economische groei.

Voorts zou op basis van de opvattingen van Baran, Sweezy en Reich de volgende conclusie kunnen worden getrokken.

4. In de westerse industriële landen is een overheveling van overheidsbestedingen van de militaire naar de niet-militaire overheidssector op politieke gronden slechts in beperkte mate mogelijk.

Ten einde de diverse hypothesen te toetsen zijn enkele economische indicatoren van de dertien „meest kapitalistische” landen in verband gebracht met de omvang van de militaire uitgaven. Ter toetsing van de hypothese dat er een positieve relatie bestaat tussen het materiële welvaartspeil en de omvang van de militaire uitgaven, is in afb. 1 het verband tussen het bruto nationaal produkt per hoofd en de omvang van de militaire uitgaven als percentage van het nationaal produkt weergegeven.

Uit de geïllustreerde verbanden kan de volgende globale conclusie worden getrokken. Indien het meest welvarende land (US) en het op een na minst welvarende land (JA) van de in afb. 1 weergegeven kapitalistische landen buiten beschouwing worden gelaten, bestaat er geen aanwijzing te veronderstellen dat in meer welvarende landen de omvang van de militaire uitgaven verhoudingsgewijs hoger zou moeten zijn. Indien de Verenigde Staten en Japan als atypisch worden beschouwd,

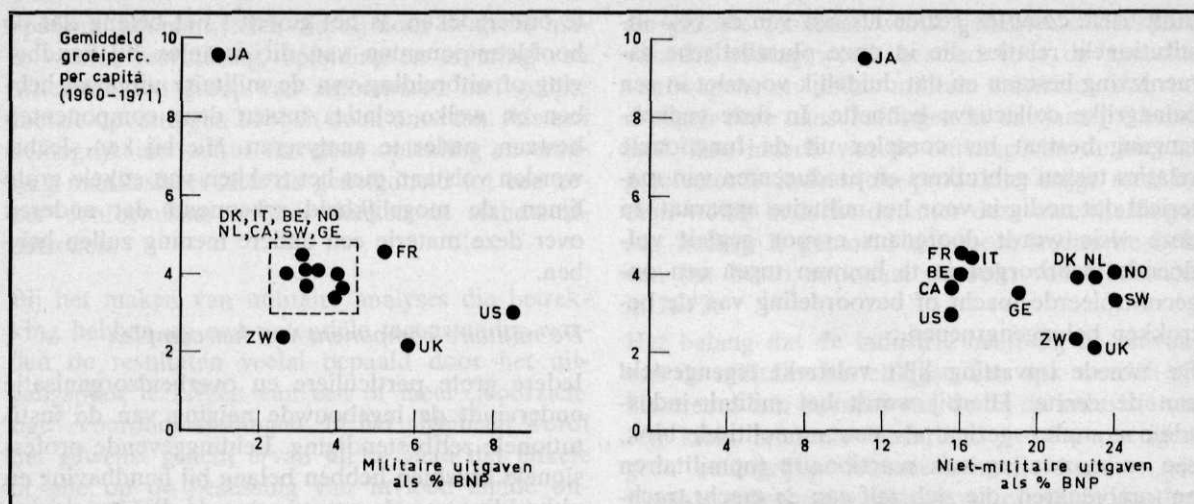
kan hypothese 1 in de realiteit geen stand houden. De hypothesen 2 en 3 worden getoetst door een verband te leggen tussen de militaire, respectievelijk niet-militaire overheidsbestedingen² als een percentage van het nationale produkt en de gemiddelde groei van dit produkt in dezelfde periode.

Afb. 2 illustreert het volgende.

a. Uit het verband tussen militaire uitgaven en economische groei valt een zwakke negatieve (!) samenhang te constateren. Militaire uitgaven zouden de groei vertragen. De gesignaleerde mogelijkheid van groeibelemmering is ten dele te verklaren. De produktie van specifiek militair materieel levert geen bijdrage tot de toeneming van de productiecapaciteit. Deze gedachte is in overeenstemming met de marxistische opvatting dat de produktie van militaire goederen geen kapitaal-goederen reproduceert. Vernieuwing bij de civiele produktie vindt niet of vertraagd plaats. Bij het speur- en ontwikkelingswerk vindt eveneens een „braindrain” plaats naar de militaire sector, waardoor de potentiële technologische vooruitgang in de civiele produktie wordt vertraagd. De vertraging wordt onvoldoende gecompenseerd door de mogelijke spillover-effecten: de overdracht van de bij het militaire speur- en ontwikkelingswerk verworven kennis en technieken aan de civiele sector.

b. De relatie tussen niet-militaire overheidsuitgaven en economische groei verschaft geen indicatie om te veronderstellen dat in landen waar de niet-militaire overheidsuitgaven een verhoudingsgewijs

² In dit kader hebben de niet-militaire overheidsuitgaven betrekking op de civiele overheidsconsumptie en -investeringen, ontwikkelingshulp, subsidies en rente op staats-schuld. De transfers naar gezinnen zijn hierbij niet inbegrepen.

Afb. 2 Samenhang tussen militaire, resp. niet-militaire overheidsuitgaven en economische groei (periode 1960-1971)

(Bron: United Nations Statistical Yearbook, dl III. SIPRI Yearbook (1974) app. 8C. Expenditures trends in OECD countries 1960-1980, tab. 16)

BE België, CA Canada, DK Denemarken, FR Frankrijk, GE Bondsrepubliek Duitsland, IT Italië, JA Japan, NL Nederland, NO Noorwegen, SW Zweden, UK Verenigd Koninkrijk, US Verenigde Staten, ZW Zwitserland

omvangrijker beslag op het nationale produkt leggen, stagnatie of groeivertraging eerder valt te constateren.

c. In de in beschouwing genomen periode van twaalf jaar blijken de niet-militaire overheidsuitgaven in de kapitalistische landen een veel belangrijker rol te spelen dan de militaire uitgaven. Gemiddeld bedroegen de niet-militaire overheidsuitgaven 20% van het bruto nationaal produkt; de militaire uitgaven maakten ongeveer 4% daarvan uit.

De opvatting dat de militaire uitgaven uit macro-economisch gezichtspunt noodzakelijk zijn ten einde stagnatie te voorkomen, is nauwelijks bestand tegen een nadere analyse. De conclusie is dan ook te rechtvaardigen dat hoge militaire uitgaven *geen macro-economische noodzaak* voor het laatkapitalistische systeem behoeven te zijn.

De vraag is in hoeverre er in de kapitalistische landen belangengroepen bestaan die een zodanige machtspositie innemen dat zij het handhaven van een hoog niveau van de militaire uitgaven kunnen afdwingen? Met andere woorden: in hoeverre bestaat er een militair-industrieel complex als langrijke machtsfactor?

Militair-industrieel complex en maatschappelijke prioriteitenstelling

De laatste van de te onderzoeken hypothesen betreft de (on)mogelijkheid van de substitutie van militaire door niet-militaire overheidsuitgaven. Baran, Sweezy en Reich stellen dat deze conversie op politieke gronden slechts zeer beperkt mogelijk is. De vraag is welke de krachten zijn die een veronderstelde opwaartse druk op de defensieuitgaven uitoefenen en in hoeverre deze effectief zijn? In hoeverre is er sprake van een militair-industrieel complex?

Het militair-industrieel complex omvat in dit kader die elementen van de samenleving die uit politieke, economische of professionele overwegingen in materiële of immateriële zin belang hebben bij het bestaan en handhaven van een (omvangrijk) militair apparaat en/of hoge defensieuitgaven. Het militair-industrieel complex kan hierbij worden gezien als een belangengroep of de verwevenheid van groepen wier belangen convergeren op het punt van de militaire uitgaven. Hierbij kan de groep in directe zin voordeel hebben bij handhaving of uitbreiding van het militaire apparaat, of kunnen het militaire apparaat en de wapenindustrie een middel vormen om het bestaande economische systeem in stand te houden; een instandhouding waarbij bepaalde groepen in de maatschappij zijn gebaat.

Het militair-industrieel complex en de veronderstelde (politieke) invloed daarvan betreffen onderwerpen die in het bijzonder de laatste jaren regelmatig in de publiciteit zijn. De daarbij weergegeven visies op het complex worden gekenmerkt door een grote mate van verscheidenheid.

Van de ene gezichtshoek uit wordt het militair-

industriële complex gezien als een van de vele institutionele relaties die in onze pluralistische samenleving bestaan en dat duidelijk voorziet in een belangrijke collectieve behoefte. In deze gedachting bestaat het complex uit de functionele relaties tussen gebruikers en producenten van materieel dat nodig is voor het militaire apparaat. In deze visie wordt doorgaans ervoor gepleit voldoende waarborgen in te bouwen tegen een ongecontroleerde macht of bevoordeling van de betrokken belangengroepen.

De tweede opvatting lijkt volstrekt tegengesteld aan de eerste. Hierbij wordt het militair-industriële complex gezien als een monolithisch blok, een samenzwering van reactionaire topmilitairen en -ambtenaren, die zich zelf aan de macht trachten te houden, en topindustriëlen die belust zijn op het maken van grote winsten. Het belangrijkste oogmerk van deze „power elite” is het defensiebudget en daarmee de aan de bewapening jaarlijks te besteden bedragen omhoog te stuwen. Ten einde dit doel te bereiken creëren zij een dreiging waartegen zij worden geacht het land te verdedigen. Zij vormen daarmee de belangrijkste determinant in de bewapeningswedloop. Deze groep is allerm minst gebaat bij ontwapening; zij vormt in wezen hét obstakel voor ontwapening.

Het weergegeven geprononceerde standpunt, dat er namelijk een soort machtelite van ambtenaren, militairen en topindustriëlen zou bestaan, is — wijzend op de verhoudingen in de Verenigde Staten — zeker niet geheel ongefundeerd. In de Verenigde Staten is het bestaan van een gevaarlijke vorm van het complex niet denkbeeldig. Een aanwijzing voor de realiteit van een dergelijk complex vormt de verhoudingsgewijs grote invloed die het militaire apparaat in dat land heeft op de nationale economie en het buitenlands beleid. In de Verenigde Staten werd in het afgelopen decennium gemiddeld bijna 9% van het jaarlijkse bruto nationaal produkt aan de defensie-uitgaven besteed. Ongeveer een derde hiervan was bestemd voor de aanschaf van militair materieel. Grote gespecialiseerde leveranciers van militair materieel fungeren hierbij als publieke verlengstukken van het Pentagon. De invloed van het defensiebeleid op de werkgelegenheid is zeer groot. Ongeveer 5,5 miljoen werknemers — overeenkomend met 7,5% van de beroepsbevolking — worden direct of indirect beïnvloed door beslissingen van het Pentagon.³

Ten einde de mogelijkheid van een (ongewenste) beïnvloeding van de maatschappelijke prioriteitenstelling door het militair-industriële complex

te onderzoeken, is het gewenst het belang dat de hoofdcomponenten van dit complex bij handhaving of uitbreiding van de militaire uitgaven hebben en welke relaties tussen deze componenten bestaan, nader te analyseren. Hierbij kan slechts worden volstaan met het trekken van enkele grote lijnen, de mogelijkheid erkennend dat anderen over deze materie een andere mening zullen hebben.

De militaire component van het complex

Iedere grote particuliere en overheidsorganisatie ondervindt de ingebouwde neiging van de institutionele zelfbestendiging. Leidinggevende professionele krachten hebben belang bij handhaving en uitbreiding van de omvang van de dienstverlening van hun organisatie. Uitbreiding impliceert promotie, verhoging van salaris en meer prestige. De organisatie kan hierbij zelfs haar instrumentele karakter verliezen en doel op zich zelf worden, namelijk het voortbestaan en de groei van het departement, instituut, enz.

Het militaire apparaat vormt hierop geen uitzondering; het is gebaat bij handhaving en uitbreiding van haar taken en organisatie. Deze tendens kan leiden tot een autonome opwaartse druk op het defensiebudget. De waardering voor de gerechtsvaardigheid van deze druk, met andere woorden: hoeveel aan de defensie dient te worden besteed, is binnen ruime marges een subjectieve variabele. Het betreft de in het kader van de maatschappelijke prioriteitenstelling te verrichten keuze met betrekking tot de mate van de voorziening in de behoefte aan veiligheid. Deze behoefte aan militaire veiligheid is een afgeleide van de ervaren externe dreiging. Het is met name ten aanzien van de *perceptie van de dreiging* dat het gevaar niet denkbeeldig is dat het militaire apparaat zijn eigen „raison d'être” creëert of bestendigt door steeds duurdere en complexere wapens te laten ontwikkelen ten einde weerstand te bieden aan een veronderstelde of, in het gunstigste geval, fout gepercipieerde dreiging. Een factor die hierbij een rol speelt is de neiging van de militaire planners zich voor te bereiden op vrijwel iedere mogelijke taak of risico.

Waardeoordelen, gegeven door de militaire deskundige zijn in belangrijke mate bepaald door zijn beroepsrol, opleiding en ervaring. Het militaire

³ 3,5 miljoen werknemers zijn als militair of burgerambtenaar werkzaam bij het ministerie van defensie. Ongeveer 2 miljoen zijn werkzaam in bedrijven die defensieopdrachten uitvoeren. M. L. Weidenbaum — *The economics of peacetime defense*. New York (1974).

apparaat kenmerkt zich hierbij door de grote mate waarin recrutering, opleiding en ervaring van officieren een groep van ambtenaren met gelijke sociale opvattingen hebben doen ontstaan. Als een belangrijk uitvloeisel van deze opleiding en ervaring manifesteert zich de geneigdheid tot een zeker conformisme en het denken in standaardpatronen.

Bij het maken van militaire analyses die betrekking hebben op een potentiële tegenstander worden de resultaten veelal bepaald door het uitgangspunt te kiezen van een of meer „voorzichtige” vooronderstellingen. In het algemeen wordt het gewenst geacht ervan uit te gaan dat enkele of alle op de beslissing van invloed zijnde onzekerheidselementen ongunstig voor de eigen organisatie zullen zijn. Het resultaat van een dergelijke benadering is dat het accent te sterk op de meest ongunstige mogelijkheid wordt gelegd en te weinig oog heeft voor een minder gunstige maar meer waarschijnlijke mogelijkheid. Dit leidt tot een onderschatting van de eigen kracht en een verhoudingsgewijs overschatten van die van de tegenstander. De maatstaf voor de omvang van de eigen militaire middelen is veelal de maximale fysieke capaciteit van de tegenstander. Het is evident dat een oplossing die berust op een benadering die is gebaseerd op de ongunstigste of nagenoeg ongunstigste Ausgangssituatie en waarbij wordt gereageerd op de mogelijkheden („capabilities”) van de tegenstander en niet op zijn bedoelingen, omvangrijke militaire middelen vereist. In dit kader wordt het militaire apparaat door sommigen [8] [9] wel verweten dat het de gebruikelijke voorstelling van een groot overwicht van de Warschau-Pactlanden als een doelbewuste „overschatting” hanteert, ten einde op deze wijze ervan verzekerd te zijn dat op de nationale begrotingen voldoende financiële middelen voor de defensie-inspanning beschikbaar komen. Een dergelijke, bewust gehanteerde, overperceptie van de dreiging kan — in wisselwerking met de drang naar institutionele zelfbestendiging — tot een maatschappelijk ongewenste, autonome opwaartse druk op het niveau van de militaire uitgaven leiden.

De industriële component van het complex

De produktie van militair materieel vormt een niet onbelangrijk deel van de totale industriële produktieomvang van de hierboven in beschouwing genomen westerse industriële landen. De militaire uitgaven van de dertien in afb. 1 genoemde landen bedroegen in 1973 f 340 miljard [10]. Indien

als globale maatstaf wordt gehanteerd dat 25% van dit bedrag wordt besteed voor de aanschaf van wapens en ander militair materieel, dan bedroegen deze aanschaffingen in dat jaar f 85 miljard. Een indruk van de omvang van de hieraan gerelateerde industriële produktie krijgt men indien wordt bedacht dat met deze aanschaffingen een bedrag is gemoeid dat meer is dan de helft van het bruto nationaal produkt van Nederland in 1973.

Het belang dat de industrie heeft bij de omvang van de militaire bestellingen kan ook worden geïllustreerd aan de hand van de bij de industrie van een klein land als Nederland — dat overigens geen belangrijke defensie-industrie kent — geplaatste orders voor militair materieel. In de afgelopen jaren varieerde het totaal van de door de Nederlandse en buitenlandse defensie-instanties bij de Nederlandse industrie geplaatste orders tussen de f 1,2 en f 1,6 miljard per jaar.

Ondernemingen die militaire goederen produceren hebben primair belang bij contracten, omzet en winsten. Voorts kan de militaire produktie als middel worden gehanteerd om de positie van de technologie-intensieve bedrijfstakken te versterken. In het bijzonder in die gevallen waar via de produktie van militair materieel spillover-effecten voor de civiele produktie ontstaan, kan de verwaardiging van militair materieel in technologisch opzicht leiden tot een voorsprong op binnen- en/of buitenlandse concurrenten.

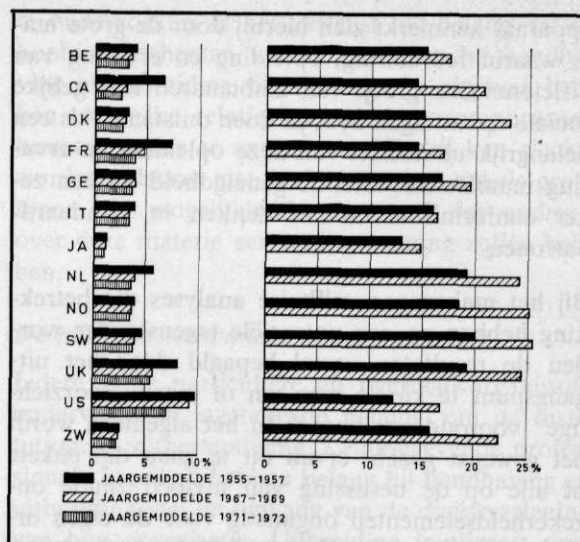
De gecompliceerdheid van de wapensystemen en de voor de produktie daarvan vereiste grote investeringen, hebben ertoe geleid dat in de defensie-industrie een hoge graad van concentratie is bereikt. Grote, in de produktie van militair materieel gespecialiseerde, bedrijven zijn ontstaan. Deze bedrijven zijn voor wat betreft hun continuïteit in belangrijke mate afhankelijk van defensieorders. Zo lijdelijkheid bij deze bedrijven mogelijk zou zijn, bewerkstelligt deze in een situatie van enerzijds een grote afhankelijkheid en anderzijds een felle concurrentie (zie de problematiek rond de vervanging van de Starfighter) een zekere ondergang. De producenten van militair materieel trachten dan ook de vraag te beïnvloeden door geavanceerde wapensystemen te ontwikkelen waarmee zij wellicht de *militaire mogelijkheden mede bepalen*. Het is hier dat de belangen van het militaire apparaat en de defensie-industrie convergeren. Een wisselwerking tussen de door de militairen gepercipieerde dreiging en de door de defensie-industrie gecreëerde mogelijkheden is aanwezig. Een maatschappelijk ongewenste en ongecontro-

leerde verwevenheid van belangen kan ontstaan. Deze verwevenheid van belangen kan nog worden versterkt door gebrek aan „countervailing power” van bv. de zijde van de vakbonden indien deze uit het oogpunt van het werkgelegenheidsaspect weinig kritisch staan tegenover de defensiesector. Het is deze wisselwerking tussen het militaire apparaat en de defensie-industrie die voedsel geeft aan de gedachte dat een ongecontroleerde machtspositie kan ontstaan. De vraag is in hoeverre deze machtspositie effectief is.

Effectiviteit van het militair-industriële complex

In het kader van de maatschappelijke prioriteitenstelling vormt de vaststelling van de voor de externe veiligheid beschikbaar te stellen financiële middelen en andere hulpbronnen een belangrijk aspect. Deze prioriteitenstelling beoogt het tot stand brengen van een evenwicht tussen de vele claims op het nationale inkomen. In dit verband neemt de afweging tussen de beschikbaarstelling van nationale hulpbronnen voor de militaire sector enerzijds en die voor andere collectieve voorzieningen anderzijds, een centrale plaats in. Deze afweging wordt bepaald door waardeoordelen; zij onttrekt zich aan een logisch bewijs. De vaststelling van de hoogte van de defensiebegroting is het doen van een keuze; een keuze die een duidelijk politiek karakter draagt. Daar de bepaling van de hoogte van de defensie-uitgaven een element van de maatschappelijke prioriteitenstelling vormt, kan deze geen vraagstuk zijn dat louter op basis van militaire waardeoordelen en deskundigheid mag worden vastgesteld. Dit houdt echter niet in dat de inbreng van deze militaire deskundigheid en de waardeoordelen geen essentiële elementen moeten vormen in het totale beleidvormingsproces.

De vraag is, in hoeverre er in de westerse, democratisch geregeerde, industriële landen een militair-industrieel complex bestaat dat een zodanig onevenredig grote invloed heeft, dat het in staat is een herwaardering van overheidstaken te vertragen of tegen te houden. Deze invloed zou zich kunnen manifesteren in een autonome opwaartse druk op het defensiebudget en het belemmeren van conversie. Of, anders gesteld, in hoeverre bestaat er in de te onderzoeken landen onvoldoende „countervailing power” van andere maatschappelijke groeperingen, zoals belangengroepen en andere „complexen” (bv. het universitaire of het gezondheidszorgcomplex)? De factor invloed is veelal niet duidelijk waar-

Afb. 3 Ontwikkeling in de omvang van de militaire (links) en niet-militaire (rechts) overheidsuitgaven in % BNP in dertien kapitalistische landen

(Bron: Expenditures trends in OECD countries 1960-1980, tab. 16. SIPRI Yearbook (1974) app. 8C)

neembaar. De betekenis van de analyse van het al dan niet aanwezig zijn van een onevenredig grote invloed van een militair-industrieel complex wordt hiermee van meet af aan gerelativeerd. Als indicator voor de mate van invloed zullen de tendentiële ontwikkeling in enerzijds de omvang van de militaire uitgaven als deel van het nationale produkt en anderzijds de relatieve verschuiving van de militaire naar de niet-militaire overheidsuitgaven in het totaal van de collectieve voorzieningen worden beschouwd.

Uit de in afb. 3 weergegeven ontwikkeling in de militaire en niet-militaire overheidsuitgaven van dertien kapitalistische landen is onmiskenbaar de tendens te signaleren dat:

- het percentage van het bruto nationaal produkt dat wordt besteed voor de externe veiligheid gestadig daalt;
- in alle landen een herwaardering van overheidstaken plaatsvindt die zich manifesteert in een relatieve toeneming van de niet-militaire overheidstaken in het totale pakket van collectieve voorzieningen.

Belangrijke verklaringen voor deze herwaardering kunnen zijn dat de politieke ontspanning tussen Oost en West de perceptie van de dreiging in de loop der jaren heeft gewijzigd en dat in de betrokken landen de sociale voorzieningen in de rangorde van prioriteiten een sterker accent hebben gekregen.

Dat dit in *alle* onderzochte landen het geval is, illustreert dat in zijn algemeenheid het militair-industriële complex geen dominerende machtspositie in de democratisch geregeerde industriële landen inneemt, of althans niet behoeft in te nemen. Het is politiek mogelijk een veronderstelde onevenredig grote invloed van een belangrijke belangengroep te beperken. Wij zijn dan ook geneigd te stellen dat de — op basis van de theorieën van Baran, Sweezy en Reich geformuleerde — hypothese, dat overheveling van overheidsbestedingen van de militaire naar de niet-militaire sector op politieke gronden slechts in beperkte mate mogelijk is, in de praktijk geen stand houdt.

Samenvatting

De neo-marxistische opvatting dat de *militaire* uitgaven in de laatkapitalistische landen uit economisch gezichtspunt een structurele noodzaak zijn, blijkt bij nader onderzoek niet te kunnen worden gestaafd door de feiten. Hoge militaire uitgaven vormen geen garantie dat stagnatie wordt voorkomen en economische groei wordt gehandhaafd. Het tegenovergestelde, namelijk dat hoge militaire uitgaven tot een vertraging van de economische groei leiden, valt eerder te signaleren.

In de kapitalistische landen blijken de *niet-militaire* overheidsuitgaven een belangrijke en steeds belangrijker wordende rol te spelen dan de militaire uitgaven. Er bestaat geen indicatie dat in landen waarin een relatief groter deel van het bruto nationaal produkt beschikbaar wordt gesteld voor niet-militaire overheidstaken, de economische

groei geringer zou zijn dan in landen met een verhoudingsgewijs hoog defensiebudget.

Overheveling van de beschikbare middelen van de militaire naar de niet-militaire overheidssector vindt in alle onderzochte landen plaats. De opvatting dat het militair-industriële complex een zodanige machtspositie inneemt dat het een verschuiving van de rangorde in de collectieve behoeftenschema's van de kapitalistische landen tegenhoudt, blijkt niet bestand tegen nader onderzoek. Bedroegen de militaire en niet-militaire uitgaven in 1960 nog gemiddeld 4,5% resp. 15% van het bruto nationaal produkt, in 1971 waren deze percentages gemiddeld 3,5 resp. 20. De tendens van een verschuiving „from warfare to welfare” is evident. Recente ontwikkelingen illustreren dat deze tendens nog niet is omgebogen.

In het proces van de maatschappelijke prioriteitenstelling vormt het militair-industriële complex één van de vele machtsfactoren. De hypothese dat dit complex een zodanige, onevenredig grote, invloed heeft dat het een overheveling van overheidstaken van de militaire naar de niet-militaire sector onmogelijk maakt, blijkt in strijd te zijn met de geconstateerde ontwikkelingen in de kapitalistische landen. In een pluralistische samenleving, waarin de verschillende maatschappelijke groeperingen en krachten elkaar min of meer in evenwicht houden en een onafhankelijke opinievorming mogelijk is, kan een belangengroep die een aanzienlijk deel van de nationale hulpbronnen claimt, deze claim slechts handhaven indien de doelstelling van deze groep door de overgrote meerderheid van de bevolking wordt onderschreven, of althans niet negatief wordt beoordeeld.

Literatuur

1. W. F. Duisenberg — *Economische gevolgen van ontwapening*. Assen (1965)10...25.
2. E. Mandel — *Der Spätkapitalismus*. Frankfurt/Main (1973) hfdst 10.
3. P. A. Baran en P. M. Sweezy — *Monopoly capital*. Penguin (1973).
4. J. K. Galbraith — *The new industrial state*. Penguin (1969) hfdst 18, 19.
5. M. Reich — Does the U.S. economy require military spending? *Amer. Econ. Rev.* (1972)(5).
6. J. K. Galbraith — *The new industrial state*. Penguin (1969)234...236, 341...345.
7. J. K. Galbraith — *How to control the military*. New York (1969).
8. H. Tromp — *De NAVO-staarders*. Amsterdam (1974).
9. Vrede en veiligheid, een dossier over defensie. *Vrij Nederland* (1974)(30 nov)19...24.
10. *The military balance 1973-1974*, tabel 2. Int. Inst. for Strategic Studies, Londen (1974).

